
ABŞ-nyň HÖKÜMETI

BARADA GYSGAÇA ÝAZGYLAR

ABŞ-nyň DÖWLET DEPARTAMENTINIŇ
HALKARA HABARLAR GULLUGY

ABŞ-nyň HÖKÜMETI

BARADA GYSGAÇA ÝAZGYLAR

MAZMUNY

I bap	
Konstitusiýa: Asyrlara niýetlenen dokument	4
II bap	
Konstitusiýanyň düşündirilişi: Federalistiň ýazgylary	30
III bap	
Ýerine ýetiriji pudak: Prezidentlik wekilçilikleri	38
IV bap	
Hökümetiň kanun çykaryjy pudagy: Kongresiň hukuklary	66
V bap	
Sud pudagy: Konstitusiýanyň düşündirilişi	80
VI bap	
Ýokary suduň taryhy kararlary	88
VII bap	
Köp hökümetleriň ýurdy	98
VIII bap	
Halk hökümeti: Raýatyň wezipesi	106
ABŞ-nyň hökümeti barada goşmaça edebiýatyň sanawy	122

Baş redaktor: Rozali Targonski
Çeperçilik bezegi: Klou D. Ellis
Surat redaktory: Meggi Jonson Slayker
Redaktorlar: Ketlin E. Hag we Kerol Norton

Birinji neşir Riçard Şreder tarapyndan
yazylan. «Konstitusiýanyň düşündi-
rilişi: Federalistiň ýazgylary» atly
kitabyň II-nji bölüminiň awtory
Natan Glik tarapyndan bu kitap
1989-njy ýylda gözden geçirilen we
üsti ýetirilen. Kitabyň «Ýokary suduň
taryhy kararlary» diýen 6-njy bölümi-
niň awtory hökmünde çykyş edýän
Rozali Targonski tarapyndan bu kitap
2000-nji ýylda gaýtadan seredilen
we üsti ýetirilen. Şu neşiriň «Halk
hökümeti: Raýatyň wezipesi» atly
8-nji bölümi Robert L. Teylor
tarapyndan taýýarlanan.

«Amerikanyň döwlet hökümetiniň düýbüniň tutulyşy» atly bu suratda Konstitusion Konventiň wekilleriniň biriniň ABŞ-nyň Konstitusiyasyna gol çekýän pursadyna seretmek üçin stoluň üstüne eglip duran Jorj Waşington we bu waka syn edip duran beýleki wekiller şekillendirilipdir.

|
bap

KONSTITUSIÝA

ASYRLARA NIÝETLENEN DOKUMENT

*«Konstitusiýa girizilen bu
düzgün asyrlara niýetlendir,
şeyle-de jemgyýetçilik
durmuşyndaky dürli
kynçylyklary çözmek
maksady bilen üýtgedilip
bilner» – ABŞ-nyň ýokary
sudunyň başlygy
Jon Marşall, MakKullohyň
Merilend ştatynyň garşysyna
iş, 1819-njy ý.*

XVIII-nji asyryň bir grawýurasynda 1787-nji ýylda ABŞ-nyň Konstitusiyasynyň taslamasy ýazylan ýeri bolan Garaşsyzlyk jaýynyň ýanynda üşşüp duran filadelfiýalylar şekillendirilen.

Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň Konstitusiyasy döwlet dolandyryşynyň esasy guralydyr we ýurduň esasy kanunydyr. 200 ýylyň dowamynda onuň bilen döwlet edaralary dolandyryldy, ol syýasy durnuklylygyň, şahsyýet azatlygynyň, ykdysady we sosiýal ösüşiň esasyny düzdi.

Amerikanyň Konstitusiyasy dünýädäki konstitusionalaryň iň irkisi bolup, köp ýurtlaryň konstitusionalary düzülen-de nusga bolup hyzmat etdi. Konstitusyýanyň öçmejek gymmatlygy onuň ýönekeýligine we çyýeligine baglydyr. XVIII-nji asyryň ahýrynda, entek Konstitusiyasy işlenip taýýarlanýarka, ol Amerikanyň Atlantik kenar ýakasynynda ýer-

leşen we öziralarynda örän tapawutlanýan 13 sany ştatlaryň 4 million ilatyny dolandyrmakda ýuridiki esas bolup hyzmat etmelidi. Ýöne Konstitusiyanyň esasy düzgünleri şeýle bir akyly-başly düzülipdir welin, oňa bary-ýogy 27 sany düzediş girizilen hem bolsa, Atlantik okeanyndan Ýuwaş okeany aralygynda ýerleşen biri-birinden tapawutly 50 ştatlarda ýaşaýan 260 million amerikanlylaryň şu günki isleglerini hem kanagatlandyrýar.

Konstitusiyanyň işlenip taýýarlanylşynyň we kabul edilişiniň taryhy ýeňil bolmandy. Dokumentiň taslamasy dartgynly jedelleriň netijesinde we federal birleşmesiniň başky görnüşiniň ulany-

lyşynyň 6 ýyllyk tejribesinden soň, 1787-nji ýylda işlenip düzüldi. 1776-nji ýylda Britaniýanyň Amerikadaky 13 koloniýasy özlerniň garaşsyzlygyny yglan etdi. Ondan bir ýyl öň koloniýalar bilen Beýik Britaniýanyň arasynda uruş başlanyldy. Garaşsyzlyk ugrundaky uruş uzak alty ýyla çekdi. Uruş entek gidip durka, şol wagta çenli özlerni «Amerikanyň Birleşen Ştatlary» diýip atlandyran kolonyýalar özlerni bir döwletiň çäginde birleşdirýän şertnamany düzdüler. Bu şertnamanyň doly ady «Konfederasiýanyň we Baky Birleşiginiň maddalary» bolup, ştatlaryň Kongresi tarapyndan 1777-nji ýylda tassyklandy we 1778-nji ýylyň iýulynda resmi ýagdaýda gol çekildi. Maddalar 13-nji ştat, ýagny Merilend şaty, 1781-nji ýylyň martynda tassyklanylandan soň kanuny güýje girdi.

Konfederasiýanyň maddalary ştatlaryň erkin birleşigini we federal hökümetiň örän çäklendirilen ygtyýarlylygyny göz önünde tutýardy. Federal hökümeti gorumak, döwletiň maliýe we söwda ýaly möhüm meselelerinde ştatlaryň kanun çykaryjy ýygnaqlaryna doly garaşlydy. Bular ýaly döwlet gurluşy durnuklylygy we güýji üpjün edip bilmeýärdi. Tiz wagtdan Konfederasiýanyň gowşaklygy hemmä mälim boldy. Syýasy we ykdysady taýdan ýaş döwlet bulambujarlyga tarap gidip barýardy. Birleşen Ştatlaryň ilkinji prezidenti bolup 1789-njy ýylda saýlanmaly Jorj Waşingtonyň aýtmagyna görä, 13 ştatlar «çägeden edilen ýalydy».

Hut şular ýaly agyr ýagdaýda Birleşen Ştatlaryň Konstitusiyasy işlenip düzüldi. 1787-nji ýylyň fewralynda

Kontinental kongres, respublikanyň kanun çykaryjy organy, Maddalara gaýtadan seretmek üçin ştatlara öz wekillerini Filadelfiýa (Pensilwaniýa şaty) ibermeklerini teklipl etdi. Konstitusiyon Konwent 11 ýyl ozal, 1776-njy ýylyň 4 iýulynda Garaşsyzlyk jarnamasyny kabul edilen Garaşsyzlyk jaýynda 1787-nji ýylyň 25-nji maýynda ýyg-nanyşdy. Wekillere diňe Konfederasiýanyň maddalaryna üýtgemeler girizmeklige ygtyýar berilen hem bolsa, olar Maddalary aradan aýryp, düýbünden täze, has merkezleşdirilen döwletiň düzgünnamasyny taýýarlamağa girişdiler. Täze dokument, Konstitusiyasy 1787-nji ýylyň 17-nji sentýabrynda işlenip gutaryldy, 1789-njy ýylyň 4-nji martynda bolsa resmi taýdan kabul edildi.

Konstitusiyanyň taslamasyny taýýarlan 55 wekilleriniň köpüsi görnükli ýolbaşçylardan ýa-da täze döwletiň «atalaryndan» ybaratdy. Olar bähbitleriň giň görnüşini we durmuşy gatnaklary göz önünde tutdular. Olaryň hemmesi Konstitusiyanyň girişindäki esasy maksatlary görkezýärdi: «Biz, Birleşen Ştatlarynyň halky, has kämilleşen birleşigi döretmek, adyl sudy berkarar etmek, içkerki asudalygy kepillendirmek, gornuşy bilelikde üpjün etmek, umumy abadancylyga ýardam bermek, özümiz we neslimiz üçin azatlygyň gazan-laryny berkitmegi dabaraly yglan edýäris we şu Konstitusiyany Amerikanyň Birleşen Ştatlary üçin berkarar edýäris».

DÜRLI HALKLARYŇ BIRLEŞMESI

Konstitusiyanyň esasy maksady – halkyň islegini ýerine ýetirýän berk, saýlawly hökümeti döretmekdir. Öz-özü-

ni dolandyrmaq düşüncesi Amerikada dörän dälkdir. Öz-özünü dolandyrmagyň belli bir görnüşü şol wagtlar Angliýada bardy. Dünýäniň beýleki ýurtlarynyň hökümetleri bilen deneşdireninde Konstitusiýa Birleşen Ştatlary dolandyrmaqda halkyň gatnaşmagynyň täsin, hatda iň täze derejesini göz önünde tutdy. Konstitusiýanyň kabul edilen wagtyna çenli, amerikanlylar öz-özünü dolandyrmaqda uly tejribe topladylar. Garaşsyzlygyň ygylan edilmезinden kän öň, koloniýalar halkyň gözegçiligindäki döwlet bölümlerinden ybaratdy. Rewolýusiýa başlandan soň, 1776-njy ýylyň 1-njy ýanwaryndan 1777-nji ýylyň 20-nji apreline çenli aralykda 13 ştatlaryň 10-sy özläriniň hususy konstitusiýasyny kabul etdi. Köp ştatlarda ştatnyň kanun çykaryjy ýygnaгы tarapyndan saýlanan gubernator ýolbaşçylyk edýärdi. Kanun çykaryjy ýygnaк ählialk saýlawlary bilen döredildi.

Konfederasiýanyň maddalarynda öz-özünü doladyrýan ştatlary birikdirmäge synanyşyk edildi. Konstitusiýa bolsa onuň tersine, ştatlaryň arasyndaky gatnaşyklary sazlaşdyrýan we diňe halkara gatnaşyklarynda hem goranmak meselesinde giň ygtyýarly güýçli merkezi ýa-da federal hökümeti göz önünde tutýardy.

Köp adamlar merkezleşdirmе meselesini kabul etmegi kyn gördüler. Amerika gelenleriň köpüsi, adamynyň tejribesine we gujyr-gaýratyna garamazdan ony bir sosial ýagdaýda saklaýan «Köne dünýän» dini we syýasy jebirlerden sypmak, şeýle-de onun agyr we çеýе дәl ykdysady gatnaşyklaryndan azat bolmak maksady bilen watanyny taşlan ýewropalylardyr. Bu göçüp gelenler şahsy azatlyga örän uly baha berýärdiler we

hemme häkimiýete ynamsyz garaýardylar. Öz şahsy azatlygyna zeper ýeter öýdүp, olar esasanam dowlet hökümetinden gorkýardylar.

Birleşmegi has kynlaşdyrýan zat ilatnyň dürli milletlerden bolmagydyr. Konstitusiýa laýyklykda merkezi hökümeti saýlamak we oňa gözegçilik etmek hukugy berilen halk, gelip çykyşy boýunça dürli-dürli dinlerden bolan we dürli islegli adamlardan ybaratdy. Olaryň köpüsi Angliýadan gelenlerdi, ýöne Şwesiýa, Norwegiýa, Fransiýa, Gollandiýa, Prussiýa, Polşa we başgada köp ýurtlar hem «Täze dünýä» emmigrantlary iberýärdiler. Olaryň dürli dini garaýyşlary bolup, dine berk ynanýan adamlardyr. Olaryň arasynda anglikan we rim-katolik buthanalarynyň, kalwinistleriň, gugenotlaryň, lýuteranlaryň, kwakerleriň we iýudeýleriň wekilleri bolupdyr. Ykdysady we sosial gatnaşyklarynda amerikan halky ýer aristokratiýasyny, afrikan gullaryny we öz bergilerini isläp üzýän batraklary özünde jemleýär. ýöne ýurduň esasyны orta synp bolan-fermerler, söwdagärler, mehanikler, deňizçiler, gämi gurujylar, dokmaçylar, agaç ussalarы we başgalar düzýär.

Şol wagt hem häzirki amerikanlarda bolşy ýaly, Britan koronasыndan аýrylmagyň maksada laýyklyгыndan başlap beýleki ähli zatlar barada dürli garaýyşlar bolupdyr. Amerikan rewolýusiýasy döwründe Tory diýip atlandyrylýan inlis loýalistleri (wepalylary) ýurtdan gaçypdyrlar we esasan Kanadanyň gündogar kenar ýakasыnda ýerleşipdiler. Galanlary dürli sebäpler boýunça rewolýusiýa garşy çykyş eden hem bolsalar, örän uly

oppozision toparы döretди we olaryň arasynda täze amerikan respublikasy bilen nähili şertlerde ylalaşyk baglaşmak barada bir pikir ýokdy.

Soňky iki yüz ýyllykda ýurduň ilatynyň köp dürlüligi has hem artdy, ýöne şeýle-de bolsa ýurduň бүтewiligі berkedі. XIX we XX asyrlaryň dowamynda immigrantlaryň tükeniksiz akymy ýurduň bilimini we дәp-dessuryny baýlaşdyrdy. Amerikany ilkinji açanlar gündogarda Appalaçi daglaryndan geçip, Missisipi jülgesinde we kontinentiň merkezinde ýerleşýän Uly düzlükde ornaşdylar, soňra olar Gaýaly daglary geçip, ilkinji koloniýaýylaryň düşen ýeri bolan Atlantik okeanynyň 4500 km günbatarynda ýerleşen Ýuwaş okeanynyň kenaryna çykдыlar. Täze ýerleri özleşdirenlerinde ýerleriň: barylмadyк tokaýlaryň, kömüriň, misiň, demiriň we nebitiň kәnleriniň, baý suw ýataklaryň we mes toprak ýaly tebigy baýlyklaryň köpdүгine göz ýetirdiler.

Täze ýurduň baýlyгы öz gezeginde başga görnüşleriň dөremegine getirdi. Ýörite sebit we söwda islegleriniň toparlary dөredi. Gündogar kenar ýakasыnyň gämi gurujylary azat söwdаныň tarapdarlary bolup çykys etdiler. Orta günbataryň senagatçylary ABŞ-nyň giňelýän bazarynda öz ýagdaýlaryny goramak üçin daşыndan gelýän harytlara salgyt salynmagyny talap etdiler. Fermerler ulag tarıflaryny peseldilmegini we öz önümleriniň bahasыnyň galdyrylmagyny talap etdiler; kilwanlar we Cöçrek bişirijiler bugdaýыň bahasыny peseltmek ugunda göreşdiler; demir ýol eýeleri yük daşамagyň bahasыny galdyrmaga dyrjaşýardylar. Nýu-Йоркуň bankirleriniň,

ýurduň günortасыndaky pagtaçylaryň, Tehасыň mal eýeleriniň we Oregon ştatynyň tokaý ýatryjylarynyň hemmesiniň ykdysadyýet we ony kadalaşдыrmakda döwletiň wezipesi barada öz garaýыşlary bardy.

Konstitusiýanyň we oňa laýyklykda dөredilen hökümetiň wajyp wezipeleri dürli islegleriň hemmesini bir ýere jemlemekden we şol bir wagtda halkыň esasy hukuklaryny goramagy үpјün etmekden ybaratdyr.

Daşыndan seredeңde, ykdysady ösüşі has pes şertlerinde 4 mln halky dolandyrmaq, häzirki zaman hökümetiň duş gelýän cözmesi kyn meselelerinden has ýeңil görinýär. ýöne Konstitusiýanyň awtorlary diňe häzirki döwrüň дәl, eýsem geljegiň hem düýbünü tutupdyrlar. Olar diňe öz asyry üçin дәl, eýsem indiki geljek ençeme nesilleriň durmuşыna ýaramly hökümet gurluşыnyň zerurlyгына doly akyl ýetiripdirler. Şonuň üçin hem olar sosial, ykdysady we syýasy şertler talap eden ýagdaýыnda, Konstitusiýa үýtgetmeler girizer ýaly mümkinçilikleri göz önünde tutupdyrlar. Konstitusiýanyň tassyk edilen wagtyndan bäri, oňa 27 düzediş girizildi. Şeýlelik bilen, Konstitusiýa özüniň iň güýçli tarapyны, ýagны özüniň çеýeligini görkezdi. 200 ýıl mundan ozal dөredilen dokument çеýе bolmasa, häzirki Birleşen Ştatlaryndaky 260 mln ilatnyň we münlerçe döwlet edaralarynyň isleglerine kanagatlanarly hyzmat etmegi göz önüne getirmek mümkün дәl. Şeýle-de Konstitusiýany kiçi hem uly şäherleriň meselelerini cözmemde deň derejede netijeli we doly ulanyp bolmagyny göz önüne getirmek hem kyndyr.

Şeýsiň gozgalaňyny
özüçe beýan eden bir
suratkeş polisiýa goşunynyň
gozgalaňçylaryň üstüne
çozuşyny şekillendiripdir.
Massaçusets ştatynyň oba
yerindäki bu gozgalaň
merkezi hökümetiň
«Konfederasiýanyň
maddalarynyň» gowşaklygyna
üns berilmegini talap etdi
we täze Konstitusiýanyň
taslamasyny taýýarlamaga
girişmeklige ýardam etdi.

Konstitusiýa we federal häkimiýet hökümetiň çür depesinde durýar, oňa ýerli we ştatlar derejesindäki hökümetler hem girýär. Birleşen Ştatlarynyň hökümet gurluşynda her dolandyryş derejesi örän özbaşdakdyr we berilýän ygtyýarlyklar diňe şonuň özüne degişlidir.

Dürli derejelere degişli jedeller sudda çözülýär. ýöne umumy halk bähbitli meseleler çözülenä hökümet derejeleriniň ählisiniň özara hyzmatdaşlygy zerurdyr, Konstitusiýa muny hem göz önünde tutandyr. Mysal üçin, Amerikada döwlet mekdepleri esasan ýerli häkimiýetleriň

garamagynda bolýar we ştatlar derejesinde bellenýän düzgünlerden ugur alynýar. Ýöne federal hökümeti mekdeplere kömek hem berýär, sebäbi sowatlylyk we bilim derejesi milli bähbitler üçin örän möhümdir. Şonuň üçin hem federal hökümeti bilim almak mümkinçiliklerini denlemek üçin bir meňzeş talaplaryň saklanmagyny üpjün edýär. Ýaşayş jaýlary, saglygy goramak we sosial üpjünçilik meselelerinde-de hökümetiň dürli derejeleriniň arasynda bir meňzeş özara gatnaşyklary görmek bolýar.

Adamzat jemgyýetiniň hiç bir önümi kämil bolup bilmez. Ähli düzedişlere garamazdan, Birleşen Ştatlarynyň Konstitusiýasynda nähili hem bolsa ýetmezçilikler bardyr. Olar geljekde howply ýagdaýlar döwründe ýüze çykar. Ýöne iki asyryň dowamynda görülip-eşidilmedik ykdysady ösüş, Amerikan döwletiniň düýbünü tutmak üçin 1787-nji ýylyň bütin tomsuny işläp geçiren 55 sany döwlet adamlarynyň öndengörüjiligi subut edýär. Birleşen Ştatlarynyň öňki Baş ýurist Arçibalda Koksýň aýdan sözlerine görä: «Ilibaşky Konstitusiýa Birleşen Ştatlarynyň durmuşyndaky ähli özgeleşlere garamazdan, bize henizem gowy hyzmat edýär, sebäbi Konstitusiýany taýynlanlaryň azam däl, känem däl ylaýjak gerek zady oňa girizmäge akyly – paýhaslary ýetendir. Konstitusiyon Konventiň bellän maksatlarynyň abraýly ýerine ýetirilişine görä, ýurduň maddy taýdan pajarlap ösmegine we ideallaryň durmuşa geçişine görä, Konstitusiýa bir ýa-da birnäçe şahsyýetler bilen deňeşdiren has uly güýje we abraýa eýe boldy.»

KONSTITUSIÝANYŇ TAÝÝARLANÝŞY

Konfederasiýanyň maddalarynyň kabul edilen 1781-nji ýyly bilen Konstitusiýa taýýarlanan 1787-nji ýyl aralygy gowşaklygyny, agzalalygyny we bulambujarlygyny dowrly boldy. Konfederasiýanyň maddalary ýerine ýetiriji pudagyň kanunlary gürrüňsiz ýerine ýetirmelidigini we milli sud ulgamynyň kanunlary düşündirmelidigini göz önünde tutmandyr. Kanun çykaryjy kongres federal hökümetiniň ýeke-täk guramasy bolup, onuň hem şatlara öz isleglerine garşy hereket etmäge zor salmaga hukugy ýokdur. Teoriýa taýdan ol uruş yglan edip we goşun ýygnaý bilýär, ýöne ol belli bir mukdarda goşun ibermäge ýa-da olar üçin ýarag we enjamlar bermäge şatlary borçlandyryp bilmeýär. Maliýe gatnaşyklarynda hem ol garaşlydyr, sebäbi ol federal býudjetine tölemeli salgytdan boýun gaçyran ştata jeza berip bilmeýär. Salgyt salmak we tariflar meselesi şatlaryň garamagynda galýardy, her ştat öz pul birligini çykaryp bilýärdi. Şatlaryň arasynda jedeller ýüze çykanda (esasanam şatlaryň arasyndaky serhetler barada köp çözülmek meseleler bardy), Kongres araçynyň we sudýanyň wezipesini ýerine ýetirýärdi, ýöne onuň çykaran kararyny şatlaryň ýerine ýetirmegi hökman dälidi.

Netijede hemme zat bulam-bujardy. Federal hökümetiniň salgyt ýygnaýmaga hukugy bolmanson bergä batdy. 13 şatlaryň ýedisi köp mukdarda çykdajysy uly, emma hümmetsiz kagyz puluny çykardy, we ol pul Rewolýusiýa urşunuň weteranlaryna pensiýa we karyz pul berýänlere tölemäge, şeýle-de ownuk fer-

merleriň we uly plantatorlaryň arasynda ýyganan bergileri üzmäge peýdalanýldy.

Munuň üstesine-de, Massachusetts ştatynyň kanun çykaryjy ýygmany pul çykarmaga we uly salgytlary salmaga berk çäklendirme girizdi. Netijede, Garaşsyzlyk urşunyň weterany kapitan Daniýel Şeýs kiçiräk fermerler goşunyny ýygnydy. Şeýs we onuň tarapdarlary girew goýmagyň adalatsyz şertleriniň ýatyrylmagyny talap edip, Massachusetts ştatynyň kanun çykaryjy ýygmanyň jaýyny basyp almaga synanyşyk etdiler. Gozgalaň ýatyrmak üçin goşun çagyryldy, ýöne federal hökümet bu wadadan netije çykardy.

Ýeke-täk we durnukly milli puluň ýoklugy ştatlar bilen daşary ýurtlaryň arasynda söwdanyň ösmegine päsgel berýärdi. Kagyz puluň gymmaty ol ştatdan bu ştata geçende üýtgeýärdi. Ondan başga-da käbir ştatlar (mysal üçin Nýu-Ýork, Wirjiniýa) başga şatlardan öz portlaryna getirilýän önümlere salgyt salýardylar, şeýlelik bilen olary hem şeýle herekete iterýädiler. Federal maliýe işlerini dolandyryjysynyň dilinde aýdanynda, ştatlar özlari barada: «Jemgyýetçilik ynamynyň karzy bizde gutardy» diýip bilerler. Ýaragly gozgalaňlaryň netijesinde Angliýadan aýrylan we eýýäm britan portlaryndaky ýenilliklerden kesilen täze garaşsyz şatlaryň döremegi ýagdaýy hasam kynlaşdyrdy. Haçanda ABŞ-nyň ilçisi Jon Adams 1785-nji ýylda inlisler bilen söwda barada şertnama baglaşjak bolanda, onuň käbir şatlaryň önünde borçly däldigine salgylanyp garşy boldular.

Özüniň syýasatyny harby güýç bilen berkidip bilmeýän gowşak merkezi hökümetiň halkara işlerinde hem ýagdaýlarynyň gowşaklygy gürrüňsizdir. Garaşsyzlyk ugrundaky urşuň gutarandygynyň nyşany bolan parahatlyk baradaky şertnama (1783 ý.) laýyklykda inlisler fortlardan we täze döran Demirgazyk çäklerindäki söwda-üpjünçilik ýerlerindäki öz goşunlaryny çykarmadan boýun gaçyrdylar. Ondan beteri hem, demirgazyk serhet ýakalaryndaky Britan ofiserleri we Günortadaky Ispan ofiserleri ýerleşen dürli indeý taýpalaryny ýarag bilen üpjün edýärdiler we olary amerikan kolonistleriň üstüne küşgürýärdiler. Florida, Luiziana, şeýle-de Missisipi derýasynyň günbataryndaky çäkligi elinde saklaýan ispanlar Günbataryň fermerlerine öz önümlerini çykarmak üçin Täze Orleana portuny ulanmagy gadagan edýärdiler.

Ýaş döwletiň käbir welaýatlaryndaky ykdysady galkynyşa garamazdan, ýurduň içeri we daşary durmuşyna degişli çözülmeli meseleleriň sany gitdigiçe artýardy. Konfederasiýanyň merkezi hökümetiniň örän gowşakdygy we netijeli maliýe sistemasyny döretmäge, söwdany kadalaşdyrmaga, şertnamalary ýerine ýetirmäge we gerek bolanda daşky duşmanlaryň garşysyna harby güýji ulanmaga ýaramsyzdygy aýdyn boldy. Fermerler bilen söwdagärleriň, bergidarlaryň bilen algydarlaryň we şatlaryň öz aralaryndaky gapma-garşylyklar gitdigiçe ýiteleşýärdi. Şeýsiň ýolbaşçylygyndaky umytdan düşen fermerleriň gozgalaňyny ýatlap, Jorj Waşington «Her ştatda sähelçe uçgundan tutaşyp gitjek ýangyç materiallary köpelendir» diýip duýdurdy.

Amerikan suratkeşi Genri Beýkonyň çeken suratyndan alynan bu sahnada, Benjamin Franklin (tomaşaçylara seredip otyr) Filadelfiýada öz öýünde Aleksandr Gamilton we beýleki myhmanlar bilen ABŞ-nyň Konstitusiyasynyň taslamasyny işläp taýýarlamak meselesini ara alyp maslahatlaşýar.

1787-nji ýylyň 25-nji maýynda açylan Konstitusiyon konwent syýasy betbagtylygyň abanýandygy we aýgtyly öwrülişigiň zerurlygy baradaky duýgulardan dolydy. Hemme wekiller konfederasiýanyň maddalaryna laýyklykda döredilen gowşak Kongresi giň ygtyýarly we netijeli merkezi hökümet bilen çalşyrylmalydygyna ynanýardylar. Çykyşlaryň başynda delegatlar täze hökümetiň üç sany: kanun çykaryjy, sud we ýerine ýetiriji pudaklardan ybarat we hersiniň beýleki iki pudagyň ygtyýarlyklaryny kadalaşdyrýar ýaly aýdyn kesgitlenen ygtyýarlygy bolmalydygy hakda gürleşdiler. Şeýle-de hökümetiň kanun çykaryjy pudagy, inlisleriňki ýaly iki palatadan ybarat bolmalydygy karar edildi.

Ýöne beýleki ähli meselelerde örän güýçli agzalalyklar ýüze çykdy we birmäçe gezek Konventiň bozulmagyna, Konstitusiyä taýýarlanmazdan ön öz işiniň togtadylmagyna howp abandy. Has uly ştatlar kanun çykaryjy ýygnaýda deň ölçepli wekilçiligi, ýagny her ştatnyň saýlaw hukugy onuň ilatynyň sanyna görä bolmalydygyny gorap çykyş etdiler. Kiçiräk ştatlar bolsa, uly şatlaryň agalygundan howatrylanyp ähli şatlaryň deň wekilçiligini goldap çykyş etdiler. Mesele «Uly ylalaşyk» görnüşinde çözüldi, ýagny Kongresiň bir palatasynda deň ölçepli wekilçilik, beýlekisinde bolsa deň wekilçilik bolmaly. Senata her ştat iki wekilini saýlamaly. Wekiller Palatasyna bolsa wekiller öz ilatynyň sanyna pro-

Konstitusiyanyň ahyrky görnüşini taýýarlan komitete ýolbaşçylyk eden, Konstitusion konwente Pensilwan ştatyndan wekilçilik eden, gubernator Morris

porsiýonal mukdarda saýlanmalydyr. Wekiller Palatasy köpçüligiň pikirine has jogapkärli hasaplanyp, oňa federal býudjet we girdejiler meselelerine degişli kanun çykaryjylykda has uly hukuk berildi.

«Uly ylalaşyk» uly we kiçi ştatlaryň arasyndaky gapma-garşylygy togtatdy. Ýöne wekiller bütin tomus beýleki gapma-garşylyklaryň üstünde işlemegini dowam etdirdiler. Birnäçe wekiller hal-ka has uly hukuk berilmeginden howatrylanyp, federal derejesindäki ähli ýol-

başçylary göni saýlamaklyga garşy çykdylar; beýlekileri has giň saýlaw bazalarynyň tarapdary boldy. Birnäçeler günbatar çäkleriniň döwlete girmegine garşy boldular, başgalar onuň tersine, ýurduň geljekdäki kuwwatlylygy Appalaçey daglaryndan günbatardaky ýerleriň özleşdirilmegine bagly hasap etdiler. Ilatyň dürli gatlaklarynyň isleglerini deňleşdirmek zerurdy; prezidenti nähili ýol bilen saýlanjakdygy, onuň möhleti we ygtyýarlyklary baradaky dürli garaýyşlary birleşdirmeli; federal sud sistemasynyň wezipesi baradaky gapma-garşylykly pikirleri çözmeli.

Konwentiň wekilleriniň derejesiniň ýokarylygy ylalaşyga gelmegi ýeňilleşdirdi. Amerikan Rewolyusiýasynyň görnükli ýolbaşçylarynyň hemmesi diýen ýaly gatnaşýardy. Geljekki prezidentleriň ikisi – Tomas Jefferson we Jon Adams Amerikanyň Fransiýadaky we Angliýadaky wekilleridiler; Jon Jeý Konfederasiýanyň daşary işler ministri hökmünde işiniň köplügi sebäpli gatnaşyp bilmedi. Samuel Adamsy we Patrik Genrini öz içine alýan kiçiräk topar şol wagtky döwlet hökümetiniň sistemasyny kanagatlanarly hasap edip bilgeleşýin Konwente gatnaşmady. Gatnaşanlaryň içinde iň görnükli, Ga-

raşsyzlyk Urşunyň gahrymany, amerikan goşunlarynyň serkerdesi we Konwente başlyklyk eden, elbetde Jorj Wasingtondy. Akyldar, alym we diplomat Benjamin Franklin hem gatnaşdy, şeýle-de Pensilwan ştatyndan Jeýms Medison, Gawernir Morris we Nýu-Ýorkly ajaýyp ýaş ýurist Aleksandr Gamilton ýaly görnükli şahsyýetler gatnaşdylar.

20–30 ýaşly ýaş wekiller hem özläriniň syýasy we aýratyn ukypalaryny görkezmege ýetişdiler. Tomas Jeffersonyň Parižden Londona Jon Adamsa iberen hatynda: «Bu hakykatdan hem ýarym hudaýlaryň ýygnaýy» diýip ýazdy. Konstitusiýa girizilen pikirleriň birnäçesi täzedi, köpüsi bolsa inlisleriň döwlet gurluş ulgamyndan alnan ýa-da 13 ştatlarynyň öz-özünü dolandyrmakdaky tejribesine esaslanypdy. Garaşsyzlyk baradaky Jarnama iň möhüm ýol görkeziji bolup, ol wekilleri öz-özünü dolandyryş düzgünlerini sylamaga we esasy adam hukuklaryny hormatlamaga gönükdirýärdi.

Iýulyň ahyrynda Konwent gazanylan ylalaşyklaryň esasynda dokument işläp düzmek üçin komitet dörettdi. Jedeller we gaýtadan işlemeler ýene bir aý dowam etdi, ondan soň Gawernir Morrisiň ýolbaşçylygynda ýene bir komitet döredildi. Komitet Konstitusiyanyň gutarnykly görnüşini 17-nji sentýabrda taýýar etdi. Gazanylan netijeler hemme wekiller kanagatlandyrmady. Birnäçeleri dabara garaşman gaýtdylar, galanlaryň üçüsi-wirjiniýaly Edmund Randolf hem Jorj Meýson we Massaçusets ştatyndan Elbrij Jerri dokumente gol çekmekden boýun gaçyrdylar. Asla dokumente gol çekenleriň 39-y hem doly kanagat-

lanmady. Benjamin Franklin: «Konstitusiyanyň birnäçe bölümüni men häzirem goldamaýaryn, ýöne ol meniň olary hiç wagt goldamajagymy aňlatmaýar» diýip olaryň ýagdaýlaryny gowy suratlandyrdy. Şeýle-de bolsa ol: «sebäbi men gowusyna garaşmaýaryn, ýöne munuň iň gowusy daldigine hem ynanyb bilmeýärin» diýmek bilen Konstitusiyany kabul edilmeginiň tarapdary boldy.

TASSYKLAMA – TÄZE BAŞLANGYÇ

Indi tassyklamanyň kyn döwrine ýol açyldy, ýagny Konstitusiyany pesinden 9 ştat kabul etmelidi. Ilkinji bolup Delawer ştaty, az wagt geçenden soň Nýu-Jersi we Jorjiýa ştatlary kabul etdiler. Pensilwaniýa we Konnektikut ştatlarynyň kanun çykaryjy ýygnaýy has köp ses bilen tassykladylar. Massaçusets ştatynda ýiti jedeller boldy. Ahyrynda bu ştat hem esasy hyukuklary kepillendirýän 10 sany düzedişleri girizmek şerti bilen Konstitusiyany tassyklady. Ol düzedişlere din azatlygy, söz, metbugat we ýygnaqlar azatlygy; oturmaşlaryň gatnaşmagyndaky suda hukuk we esassyz barlag we tussag etmegi gadagan etmek girýär. Şuna meňzes düzgünler beýleki ştatlar tarapyndan hem girizildi. Netijede 1791-nji ýylda hukuklar baradaky Bill ady bilen belli bolan 10 sany düzediş Konstitusiýa girizildi.

1788-nji ýylyň iýun aýynyň ahyrynda Merilend, Günorta Karolina we Nýu-Hempşir ştatlary hem öz razyligyny berdiler. Şeýlelik bilen Konstitusiyany tassyklan ştatlaryň sany dokuza ýetdi. Konstitusiýa resmi taýdan güýje girdi.

Dowamy 17-nji sahypada

WAŞINGTON WE KONSTITUSION KONWENT

Jorj Waşington Kontinental Goşunyň baş serkerdesi wezipesinde.

Haçanda Filadelfiýada wekillerin ýeterlikli sany ýygналanda, Konstitusion ýygnaк biragyzdan Jorj Waşingtony prezident saýlady. Bu wezipе üçin özünde zerur häsiýetlerin ýokdugyny aýtsа-da, ol wezipäni ikerijinlenmän kabul etdi. Öz çykyşynda ýygnağa gatnaşyjylaryň buýsanjyna we geljege bolan ynamyna daýanyp: «Geliň bаyдаgy götereliň, goý onuň astyna hemme akylyly we dogruçyl adamlar ýygnaşsın» diýdi.

Ýolbaşçy hökmünde Waşington tutanyerli, hoşа-mаý we birneme täsinräk adamdy. Ýygnaгыň diňе in soňky gününde ol jedellere gatnaşdy. Ol daşky görnüşinden haýbatly bolşy ýaly аhlаk taýdanam berkdi. Wekillerin biri: «Ýanynda oturamda meni galpyldadan ýеke täk adam Waşingtondyr» diýip belledi.

Waşingtonyň berk bir Birleşigin tarapdary bolup çykys etmegi onuň garaşsyzlyk ugrundaky uruşda Kontinental goşuna baş serkerdelik eden wagtyndaky tejribesi bilen baglanşyklydyr. Ol

Nýu-Jersi şatýndan bolan meýletinlere Birleşen Ştatlaryna wepaly bolmаga kasam içdirjek bolup synaşsyny ýatlady. Olar: «Biziň watanyмыz Nýu-Jersi» diýip kasam içmekden boýun gaçyrdylar. Waşington ýygnaгыň arakesmesinde, başga ştatlaryň öz meýletinlerini urşа ibermäge howlukmanlygy sebäpli goşunyň örän gazaply gvyşy geçiren we garaşsyzlyk ugruңdаky bir Söweşin geçen ýeri bolan Pensilwan ştatynyň Forj jülgesine baryp gördi.

Ýygnaк tamamlanyp, tassyklama işi başlanda Waşington аhyry çykyp gepledi we Konstitusiýany batyrgаý goldady, şeýlelik bilen öz şatý Wirjiniýadan bolan garşydaşlarynyň bir toparynyň pikirini üýtgedip bildi. Ol hukuklar baradaky Billi (ol Konstitusiýanyň birinji on sany düşündirişleriniň esasy boldy) saýlawçylaryň çözmegine bermeli diýenleri dogry hasap etdi. Şol bir wagtda ol «Federalistiň ýazgylarynda» Konstitusiýany goldandyklary üçin Jeýms Medisona we Aleksandr Gamiltona ýokary bаhа berdi. «Olar döwlet dolandyrys ylmy-na аýdýňlyк saldylar, adam hukuklary meselesini doly hem dogry çözdüler we ony şeýle bir аýdýň we ynандыryjylyкly düşündirdiler welin olaryň işleri öçmejek many аldy» diýip ol belledi.

15-nji sahypaň dowamy

Demirgazyk Karolina we Rod-Aýlend ýaly iki sany ownuk ştaty hasap etmän-de-de, Nýu-Ýork we Wirjiniýа ýaly güýçli hem uly ştatlaryň tassyklama garaýşy düşnüksiz bolup galýardy. Nýu-Ýork we Wirjiniýа ştatlary tassyklamasalar Konstitusiýanyň ýagdaýy gowşак болjakdygy аýdýнды.

Wirjiniýа ştatýnda garaýyşlar birden ikä bölündi we Jorj Waşingtonyň hut özüniň täsiri bilen bu ştat hem tassyklamагаrazy boldy. 1788-nji ýylyň 26-njy iýunynda ştatýň kanun çykaryjy ýygnaгыnda sähelçe artkmaç ses bilen Konstitusiýа tassyklandy. Nýu-Ýork ştatýnda Aleksandr Gamilton, Jeýms Medison we Jon Jeý dagy Konstitusiýanyň peýdasyna delliller getirip «Federalistiň ýazgylaryny» taýynladylar. 26-njy iýulda bu ştatýň kanun çykaryjy ýygnaгы hem ujypsyz ses artkmaçlygy bilen Konstitusiýany goldady. Noýabr аýыnda Demirgazyk Karolina hem öz sesini goşdy. Rod-Aýlend 1790-njy ýyла çenli saklandy, ýöne özi kiçijik we gowşак ştat bolup, ullakan we güýçli respublikanyň ortarasýnda öz ýagdaýyny uzak saklap bilmedi.

Konstitusiýany Nýu-Ýork we Wirjiniýа ştatlary tassyklandan az wagtdan soň, hökümeti düzmeklige girişildi. 1788-nji ýylyň 13-nji sentýabrynda Kongres täze hökümetiň oturmaly ýeri edip Nýu-Ýork şäherini belledi. (1790-njy ýylda paýtagt Filadelfiýа geçirildi, 1800-nji ýylda bolsa Waşingtona, Kolumbiýа okrugy) 1789-njy ýylyň ýanwarynyň birinji çarşenbesi prezidenti saýlaýjylaryň saýlaw günü, fewralyň birinji çarşenbesi prezident saýlawyny geçirmek üçin saýlaýjylaryň ýygnaк günü, martyň birinji çarşenbesi bolsa täze

saýlanan Kongresiň mejlisiniň ачылыş günü diýlip bellenildi.

Konstitusiýа boýunça her ştatýň kanun çykaryjy ýygnaгы prezidenti saýlaýjylaryň ses berişiniň, şeýle-de wekiller Palatasyna we Senata wekilleri saýlamagyň düzgünini özüçe kesgitleýär. Birnäçe ştatlаr ачык аhliаlk saýlawyny makul bildiler, birnäçeleri bolsa saýlaw hukugyny kanun çykaryjy ýygnağa berdiler. Bir topar ştatlаr bolsa bu ugurlaryň iki görnüşiniň hem ulanylmagyny makul bildiler. Bäsdeşlik ýitileşdi; Konstitusiýа boýunça ilkinji saýlawyň geçirilişinde gijä galmalaryň болjakdygy gür-rünsizdi. Mysal üçin, Nýu-Jerside ачык saýlawlar geçirildi, saýlaw bölümleriniň ýapylmaly wagtyны kesgitlemek ýätdan çykanlygy sebäpli, bölümler üç hepdeläp ачык durdy.

1789-njy ýylyň 4-nji martynda Konstitusiýany gutarnyкly herekete girizmeli edildi. ýöne bellenen гünde Nýu-Ýorkа wekiller Palatasynyň 59 agzasýndan diňе 9-y, we 22 senatorlardan 8-si geldi. (Demirgazyk Karolina we Rod-Aýlende berkidilen yerler olar Konstitusiýany tassyk edýänçäler boş durdy). Wekiller Palatasynyň ýygnaгы 1-nji аprelde, Senatyňky bolsa 6-njy аprelde geçirildi. Soňra saýlaw seslerini sanamak üçin iki palatanyň bilelikdäki mejlisi geçdi.

Garaşlyşy ýaly Jorj Waşington biraгыздan ilkinji prezidentlige saýlandy, ilkinji wise-prezidentlige bolsa massaçusetsli Jon Adams saýlandy. Adams Nýu-Ýorkа 21-nji аprelde, Waşington bolsa 23-nji аprelde geldi. Olar 1789-njy ýylyň 30-njy аprelinde kasam etdiler. Şeýlelik bilen täze hökümet döredildi. Dünýäde ilkinji respublikany saklamak işi başlandy.

KONSTITUSIÝA ESASY KANUN HÖKMÜNDE

ABŞ-nyň Konstitusiyasynda bu dokument «Ýurduň esasy kanuny» diýlip atlandyrylýar. Bu düzgüni sudýalar şeýle düşündirýärler: eger ştatlaryň kanun çykaryjy ýygnaqlarynyň ýa-da federal kongresiniň kabul eden ştat konstitusiyalary ýa-da kanunlary federal Konstitusiya garşy gelse, ol kanunlar güýjüni ýitirýär. Konstitusiyanyň bu agalyk ediji taglymaty iki ýüz ýylyň dowamynda Ýokary sudyň kararlary bilen tassyklanýardy we berkidilýärdi.

Ýurduň esasy kanunyny üýtgetmek ygtyýary amerikan halkynyň elindedir. Eger-de halk islese Konstitusiya üýtgeşmeler girizip ýa-da (teoretiki taýdan) ony täzeden düzüp bilýär. Ýöne halk öz wekilçiligini özi alyp barmaýar. Ol gündeki döwlet işlerini alyp barmaý üçin saýlan ýa-da bellän ýolbaşçylaryna ынýar.

Döwlet ýolbaşçylarynyň wekilçiligi Konstitusiya bilen çäklendirilendir. Olaryň hereketleri Konstitusiya we oňa laýyklykda kabul edilen kanunlara gabat gelmelidir. Saýlawly wezipeleri eýeleýän adamlar wagtal-wagtal gaýtadan saýlanmalydyrlar. Özem olaryň işleriniň netijeleri hemişe köpçüligiň göz astynda bolýar. Wezipä bellenýänler belleýän adama ýa-da hökümete doly garaşly bolýar, sebäbi olar işläň wagty ony işden boşadyp bilýärler. Prezident tarapyndan ömürlük bellenýän Ýokary suduň agzalary we federal sudýalary bu tejribä girmeýär. Sebäbi bu tejribe olary syýasy borçlardan we täsirden azat edýär.

Amerikanlar köplenç öz erk-ýgtyýarlaryny saýlawlar üsti bilen beýan

edýärler. Ýöne Konstitusiyada ýokary wezipeli adamlary wezipä gabat gelmeýän hereketleri üçin impiçment arkaly işden boşatmak düzgüni göz önünde tutulandyr. Konstitusiyanyň 2-nji Maddasynyň 4-nji bölümünde: «Prezident, wise-prezident we Birleşen Ştatlarynyň ähli wezipeli raýatlary ýurda dönüklük, parahorluk ýa-da beýleki uly jenaýatlar üçin impiçment arkaly sud edilenden soň işden boşadylýp biliner» diýip ýazylan.

Impiçment – kanun çykaryjy gurama tarapyndan döwlet wezipesindäki adamyň kanuny bozmakda günäkärmekdir; köp ýaşran pikire garamazdan, impiçment diňe bu günäler üçin sud edilmegi aňlatmaýar. Konstitusiyanyň 4-nji bölümüne laýyklykda wekiller Palatasy impiçment barada (kanuna) billeses bermek arkaly kanun bozmakda aýyplaýar. Soňra aýyplanýan wezipeli adam Ýokary sudun başlygynyň alyp barmagynda Senat sudunda sorag edilýär.

Impiçment ahyrky çäre hasap edilýär. Birleşen Ştatlarynda ol diňe birnäçe gezek ulanyldy. 1797-nji ýyldan başlap, wekiller Palatasy 16 sany federal wezipeli adamlara, ýagny iki prezidentiň, bir kabinet agzasynyň, Ýokary suduň bir agzasynyň we federal sudýalarynyň 11-niň garşysyna impiçment üçin ses berdiler. Senat garşysyna impiçment işini gozgalaň ýolbaşçylarynyň diňe 7-ni günäkär hasaplady. Olaryň hemmesi hem sudýalardyr.

Amerikadaky Graždanlyk urşundan soň, 1868-nji ýylda Konfederasiya girýän ştatlaryň arasyndaky hereketler üçin prezident Endryu Jonsonyň garşysyna impiçment ulanyldy. Ýöne Senat bir se-

siň ýetmänligi üçin impiçment ulanmaga zerur bolan üçden iki sesi alyp bilmedi we Jonson prezidentligiň wagty gutarýança öz wezipesinde galdy. 1974-nji ýylda Uotergeýt dawasynyň netijesinde wekiller Palatasynyň sud baradaky Komiteti impiçment gozgamagy hödürläňden soň, Prezident Riçard Nikson işden gitdi, ýöne ondan öň wekiller Palatasynyň umumy mejlisinde impiçment barada bill sese goýulyp bilirdi.

1998-nji ýylda sudda ýalňys görkezme bermekde we adyl sudyň geçirilişine päsgelçilik döretmekde aýyplanyp, prezident Bill Klinton impiçmente çekildi. Senat suddan soň, yönkeleýän günäleriň ikisinde-de Prezidenti aklady. Ýalňys görkezme bermekde 45 sesiň garşysyna 55 ses, adyl suduň geçirilişine päsgelçilik bermekde bolsa deň (50:50) ses bilen Senat ony aklady. Prezidente wezipeden el çekdirmek üçin aýyplanýan meseleleriň hersine 67 senator ses bermelidir.

Döwlet dolandyryş prinsipleri

Konstitusiyany kabul edileli bäri köp üýtgeşmeler girizilen hem bolsa, onuň esasy düzgünleri 1789-njy ýyldakysy ýaly galandyr:

□ Hökümetiň esasy üç pudagy – ýerine ýetiriji, kanun çykaryjy we sud pudaklary biri-birinden aýrydyr. Hersine berilen ygtyýarlyklar beýleki ikisi tarapyndan sazlasdurylýar. Her pudak beýleki iki pudagyň berlen wekilçilikleriň çäginde çykmazlygy üçin gözegçi hökmünde hyzmat edýär.

□ Konstitusiya öz düzgünlerine we şertnamalaryna laýyklykda prezidentiň karary we Senatyň tassyklamasy esasynda kabul edilen kanunlary bilen bilelikde

beýleki kanunlardan, kararlardan we düzgünlerden ýokardadyr.

□ Kanunyň önünde hemme adamlar deňdir we deň derejede kanun boýunça goralmaga hukuklydyr. Hemme ştatlar deňdir we olaryň hiç biri federal hökümeti tarapyndan aýratyn gatnaşyga hukugy ýokdur. Konstitusiyanyň çäklerinde her ştat beýleki ştatlaryň kanunlaryny ykrar etmäge we sylamaga borçludur. Ştatlaryň hökümetleri hem federal hökümeti ýaly demokratik görnüşde, ýokary hökümet bolsa halka degişli bolmalydyr.

□ Konstitusiyada kesgitlenilşi ýaly halkyň döwlet dolandyrylyşygynyň görnüşini kanuny tertipde üýtgetmäge haky bardyr.

Düzediş girizmegiň düzgünleri

Konstitusiyany döredijiler ýurduň ösüşi bilen bir aýakda gider ýaly we öz güýjüni saklar ýaly, Konstitusiya wagtal-wagtal üýtgeşmeler girizmeli boljakdygyna çüňňur düşünişdirler. Olar şeýle-de oýlanylmadyk ýa-da gyssagly düzedişleriň girizilmeligi üçin düzediş girizmek işiniň kyn bolmagyna hem düşünişdiler. Şol bir wagtda olar az sanlylaryň ýurduň köp sanly raýatlarynyň edýän hereketlerine böwet bolmazlygy üçin hem synaşyk edipdirler. Olar Konstitusiya gaýtadan seretmek işi iki tertipde bolmaly diýen netijä geldiler.

Kongres her palatanyň agzalarynyň üçden ikisiniň goldamagy bilen düzediş girizmek baradaky teklibi orta atyp bilýär. Ýa-da ştatlaryň üçden ikisiniň kanun çykaryjy ýygnaqlary düzedişleriň taslamasyny ara alyp maslahatlaşmak üçin Kongresden milli konwenti çagyry-

magy talap edip bilýär. Herniçik hem bolsa, düşündirişler ştatlaryň dörtde üçisi goldandan soň güýje girýär.

Konstitusiyany göni üýtgetmek çärelerinden başgada, onuň düzgünleri sudýalaryň düşündirmeleri esasynda hem üýtgedilip biliner. Respublikanyň taryhynyň ilki döwründe, 1803-nji ýylda Medisonyň garşysyna Marberiniň işine seredilende Ýokary sud sud çäklendirmeleri barada taglymaty kabul etdi, şona laýyklykda ABS-nyň Ýokary sudunyň Kongresiň kararlaryna düşündiriş bermäge we olaryň Konstitusiyaga gabat gelýändigini baradaky meseläni çözmäge hukugy bardyr. Bu taglymat ýuridiki, syýasy, ykdysady we sosial şertleriniň üýtgemegi bilen baglylykda Ýokary suduň Konstitusiyanyň maddalaryna düşündiriş bermek hukugyny hem göz önünde tutýar. Bu döwürde Ýokary sud Konstitusiyanyň tekstine kän üýtgetmeler girizmän, radio we telewideniýäniň işlerini döwlet tarapyndan düzgünleşdirmekden başlap jenaýatda günäkärleşenleriň hukuklaryna çenli işlerde konstitusiyon kanunlaryň hereketiniň häsiýetini wagtyň talabyna laýyk getirmekde dürli meseleler boýunça birnäçe kararlary kabul etdi.

Esasy kanunyň düzgünlerini ýerine etirmek we ony üýtgeýän şertlere uýgunlaşdyrmak üçin Kongresiň kanun çykaryjy kararlary Konstitusiyany giňeldýärdi we belli bir derejede onuň manysyny üýtgedýärdi. Sudýalaryň pikiri boýunça, bu kanunyň we düzgünleriň Konstitusiyanyň esasy pikirlerine gabat gelýändigini baradaky meseläni çözmek iki ýagdaýda-da synag bolup hyzmat edýär.

Hukuklar barada bill

Konstitusiyaga 1789-njy ýyldan bäri 27 sany düzediş girizildi we görnüşiniň ýaly, gelejekde-de düzedişler girizilje meýzeýär. Konstitusiyaga düýpli düzedişler kabul edilenden son, ilkinji iki ýylyň dowamynda girizildi. Şol döwürde-de ilkinji 10 sany düzediş girizildi, ol düzedişleriň hemmesine bilelikde Hukuklar barada Bill diýilýär. 1789-njy ýylyň sentýabrynda Kongres bu düzedişleriň hemmesine bilelikde ses berdi, 1791-nji ýylyň ahrynda bolsa olary 11 ştat tassyklady.

Konstitusiyaga ilki başda güýçli garşylyk görkezener federal birleşigiň berleşmesiniň garşysyna çykyş edenler däl-de, adam hukuklaryny anyklaýdymagy zeryr hasap eden döwlet adamlary boldy. Olaryň biri Wirjiniýa ştatyndaky hukuklaryň Jarnamasynyň awtory Jorj Meýsondyr. Bu Jarnama hukuklar baradaky Billiň buşlukçysydyr. Konstitusiyon konventiň wekili hökmünde Meýson, dokument adam hukuklaryny ýeterlikli goramaýar diýip oňa gol çekmekden boýun gaçyrdy. Meýsonyň garşylygy sebäpli Wirjiniýa ştatynda tasdan Konstitusiyaga tassyklanman galypdy. Konstitusiyany adam hukuklaryny kepillendirýän anyk düzgünleri girizmek şerti bilen tassyklan Massaçusets ştatynda hem şular ýaly ýagdaý ýüze çykypdy. Kongresiň birinji ýygnaýyna çenli bu düzedişler hemmeler tarapyndan biragyzdan goldanyldy we Kongres olaryň taslamasyny gysga wagtda taýýarlady.

Bu düzedişler 200 ýyl mundan ön ýazylyan hem bolsa, şu güne çenli üýtgedilmän geldi. Birinji düzediş dini garaýyşlaryň azatlygyny, söz we metbugat

azatlygyny, parahatlyk ýygnaý geçirmek hukugyny we ýalňyşlyklary düzetmek üçin ýygnaýlar üsti bilen hökümete ýüzlenmek hukugyny kepillendirýär. Ikinjisi adamlara ýarag götermek hukugyny kepillendirýär. Üçünji düşündirişe görä, öý eýesiniň razylygy bolmasa goşunyň ýaşaýyş jaýlarynda ýerleşmäge haky ýokdur. Dördünji düzediş adamlary sebäpsiz öýleriň dökülmeginden we tussag edilmekden, şeýle-de emläkleriň döwletiň haýryna geçirilmeginden goratýar.

Indiki dört sany düzediş sud işlerine degişlidir. Başynjy düzediş boýunça Uly eminiň günäkärleşiji karary bolmasa hiç kim uly jenaýat üçin jogapkärçilige çekilip bilinmeýär. Bu düşündirişe laýyklykda hiç bir adam şol bir jenaýat üçin ikinji gezek jezalandyrylmaýar we degerli kanuny derňewsiz hiç kim jenaýata çekilmeýär, şeýle-de jenaýat işinde öz-özüne şaýat bolmak üçin hiç kime zor salynmaly däldir. Altynjy düzediş her bir jenaýat işinde adalatly oturdasalaryň tiz we köpçüligiň gatnaşmagyndaky suduny kepillendirýär. Günäkärleşeniň aklawjynyň kömegine we şaýatlary suda çagyrmaga bolan hukuklaryny kepillendirýär. Yedinji düzediş gozgalýan işiň gymmaty 20 dollardan ýokary bolan ahlý raýat işleriniň oturdaslar sudunda garalmak hukugyny kepillendirýär. Sekizinji düşündirişe görä, çenden aşa girew talap edilmeli däldir we agyr ýa-da adaty däl jezalar berilmeli däldir.

10-njy düşündirişiň in soňky ikisi Konstitusiyanyň giň wekilçiliginiň beýannamasyny berýär. Dokuzynjy düzedişde Konstitusiyada görkezilen şahsy-

ýet hukuklary gutarnykly dældigi, sebäbi adamlaryň Konstitusiyada anyk görkezilmedik başga hukuklarynyň hem bardygyny barada aýdylýar. Onunjy düzedişe laýyklykda Konstitusiyaga tarapyndan federal hökümete berilmelik, ýöne käbir şatlara ulanmagy gadagan edilmelik hukuklar şatlaryň ýa-da halkyň ygtyýarlygynynda galýar.

Şahsyýet hukuklarynyň goralmagynyň wajpylygy

Konstitusiyanyň federal hökümetini gurmakda güýçli tarapy, onuň Birleşen Şatlaryny iki yüz ýylyň dowamynda adatdan daşary asudalyk bilen üpjün etmegidir. Hukuklar baradaky Bill we soňky girizilen düzedişler adam hukuklaryny goramaklygy ABS-nyň ýuridiki sistemasynyň esasy edip goýdylar.

Milli howply ýagdaý milli howpsuzlygyň bähbitleri üçin hökümet bu hukuklary çäklendiresi geldi, ýöne Birleşen Şatlarynda bular ýaly hereketler göwünsiz kabul edilýärdi we berk howatylanmalar bilen garalýardy. Mysal üçin, uruş döwründe harby hökümet Birleşen Şatlary bilen daşary ýutlaryň arasyndaky poçta gatnaşygy, esasanam esgerleriň uruşdan öýlerine iberyän hatlary berk barlanylýardy. Ýöne adyl suda bolan konstitusiyon hukuk uruş döwründe-de saklanyp galýardy. Jenaýatda aýyplanýan adamlar, hatda ıçalylykda, diwersiyada we beýleki howply işlerde günäkärleşen düşmançylykly ýurtlaryň raýatlarynyň hem özlerni goramaga hukugy bardyr we Amerikanyň sud ulgamy boýunça günäsi subut edilýänçe günäsiz hasap edilýär.

Hukuklar baradaky Billden soňky Konstitusiýa girizilen düzedişler dürli-dürli zatlara degişlidir. Olaryň in ulusy 1868-njy ýylda tassyklanan 14-nji düzedişdir. Onda raýatlyk meselesi ýönekeý dilde we aýdyň kesgitlenýär we kanun tarapyndan goralmağa deň hukuklylyk kepillendirilýär. 14-nji düzedişde esasan Hukuklar baradaky Billde görkezilen ştatlaryň hukuklary sylamakdaky borçlary kesgitlenýär. Beýleki düzedişler federal hökümetiň sud ygtyýarlygyny çäklendirýär; prezident saýlamak düzgünine üýtgemeler girizýär; gulçulygy gadagan edýär; adamlaryň milletine, reňkine, jýnsyna we geçmişde gulçulykda bolandygyna garamazdan ses bermäge bolan hukugyny goraýar; Kongrese adamlaryň hususy girdejisine salgyt salmaga hukuk berýär we ABS-nyň senatorlaryna göni ses berişleri girizýär.

In soňky düzedişlere girýänler: 21-nji düzediş-prezidentligiň möhletini iki möwsüme çenli çäklendirýär; 23-nji düzediş-Kolumbiýa okrugynyň raýatlaryna ses bermek hukugyny berýär; 24-nji düzediş-her adamyň töleýän saýlaw salgydyny tölenmänligine garamazdan ses bermäge hukuk berýär; 25-nji düzedişde-saýlawlaryň arasyndaky döwürde wise-prezidentiň wezipesi boş bolsa oňa adam bellemegiň şertleri barada aýdylýar; 26-njy düzediş-saýlawýylaryň ýaş çäklendirmesini 18 ýaşa düşürmegi göz önünde tutýar we 27-nji düzediş bolsa senatorlaryň we wekiller Palatasynyň agzalaryna tölenýän aýlyga degişlidir.

Bellemeli möhüm zat, 27 sany düzedişleriň köpüsi şahsyýetleriň raýatlyk ýa-da syýasy azatlygyna degişlidir, azsanlysy bolsa 1787-nji ýylda Filadel-

fiýada kabul edilen ilkinji taslama bilen deňeşdirende döwlet gurluşyny giňeltmäge gönükdirilendir.

FEDERAL ULGAMY

Konstitusiýany döredijiler öz önleminde birnäçe aýdyň maksatlary goýupdyrlar. Olar ony alty bölümde we 52 sözden ybarat edip esasy dokumentiň girişine ýerleşdiripdirler.

1787-nji ýylda 13 ştat üçin «has kämilleşen Birleşigi» gurnamak in esasy mesele bolandygy aýdyndy. Nähili birleşme bolanda-da Konfederasiýanyň maddalaryna laýyklykda döredilenden has kämilleşen boljakdygy örän aýdyndy. Ýöne täze gurluş döretmekde birnäçe wajyp meseleleri saýlap almak gerekdi.

«... has kämilleşen Birleşigi döretmek üçin»

Ähli ştatlar 11 ýyl mundal ozal Angliýa bilen gatnaşyklaryň kesilen wagtyndaky özbaşdaklygyny saklamaga dyrjaşardylar. Ştatlaryň hukuklary bilen merkezi hökümetiň bähbitleriniň arasyndaky deňligi dogry tapmak kyn wezipeleriň biridi. Konstitusiýany döredijiler ony, ýurt abadançylygynyň bähbitlerine we isleglerine umuman gapma-garşy gelmezlik şerti bilen adamlaryň gündelik durmuşyny kadalaşdyrmak üçin zerur bolan ähli wekilçilikleri şatlara bermek arkaly çözdüler. «Federalizm» sözi bilen belli bolan wekilçiligiň bölünüşigi şu güne çenli düýpli üýtgemän gelýär. Şatlara bilim, saglygy goramak, iş gurnamak, zähmet şerti, nikalaşmak we nika bozmak, yerli salgydy salmak we polisiýanyň gündelik wezipeleri ýaly mese-

leleri çözmek wekilçilikleri doly ykrar edilýär. Şonuň üçin hem iki sany goňşy ştatlaryň şol bir mesele üçin dürli kanunlary bardyr.

Konstitusiýany düzüjileriň ähli ugurtapyjylygyna garamazdan ştatlaryň hukuklaryna degişli meselelerde gapma-garşylyklar saklanandyr. 75 ýyl geçenden soň, 1861-njy ýylda Demirgazyk bilen Günürtan arasynda 4 ýyllyk uruş başlandy. Bu uruş Graždanlyk uruş ýada Ştatlaryň arasyndaky uruş ady bilen taryha girdi. Uruş ilki bilen Birleşigiň täze ştatlarynda gul saklamak düzgünini kadalaşdyrmakda federal hökümetiň hukugy baradaky meseläni üstünde turdy. Demirgazykdaky ştatlar şeýle hukugy federal hökümete bermeli hasap etdiler, Günürtadaky ştatlar bolsa gulçulyk baradaky meseläni her ştatnyň özi çözmeli hasap etdiler. Haçanda günorta ştatlarynyň bir topary Birleşikden çykмага synanşanda, respublikany saklamak ugrunda uruş başlandy. Günürtan ştatlary Birleşige gaýtadan girizilenden soň, federal hökümetiniň agalygy dikeldildi we gulçulyk ýatyryldy.

«... adyl sudy berkarar etmek üçin»

Amerikan demokratiýasynyň özeni Garaşsyzlyk Jarnamasyna «hemme adamlar deň ýaradylandyr» diýen buýsançly sözler bilen beýan edilýär we bu jümläniň soňky düşündirilişinde «Ýaradan olara aýrylmaz hukuklary berendir, olara ýaşaýyş, azatlyk we bagta ymtylma hukuklary girýär» diýip aýdylýar.

Konstitusiýada adamlar olaryň mad-dy we sosiýal ýagdaýlaryna tapawut goýmak esasynda bölünmeýär; kanunyň önünde hemmeler deňdir we kanuny bo-

zany üçin hemmeler deň derejede sud edilýär we jeza berilýär. Bu ýagdaý adamlaryň emläk baradaky, ýuridiki ylalaşyklarda gabat gelýän we iş gatnaşygynda ýüze çykýan jedellerine-de degişlidir. Hukuklar baradaky Billde görkezilen in möhüm kepillendirmäniň biri hem adyl suduň hemmeler üçin deňligidir.

«... içerki asudalygy kepillendirmek üçin»

Birleşen Ştatlarynyň döreýşi bilen utgaşyp gidýän pajygaly wakalar we Amerikanyň günbatar araçäklerindäki ýagdaýlaryň düşnüksizligi, täze milletiň ösmegi we güllemeği üçin içerki asudalygyň zerurdygyny amerikanlara ynan-dyrdy. Konstitusiýa laýyklykda döredilen federal hökümetiň ştatlary daşarky çozuşlardan goramaga we içerki bidüzgünçiligi, zor salmalary ýatymaga ýeterlikli güýji bolmalydyr. 1815-nji ýyldan başlap Birleşen Ştatlarynyň çäğine ýekejede daşary ýurt goşuny aýak basan däl-dir. Umuman ştat hökümetleriniň öz araçäginiň içinde asudalygy berkarar etmäge güýji ýeterlidir. Ýöne olaryň arkasynda, Konstitusiýa boýunça parahatçylygy berjaý etmekde zerur bolan çäreleri görmäge hukuk berilen örän güýçli federal hökümeti durandyr.

«... bilelikdäki goranyşy üpjün etmek üçin»

Hatda garaşsyzlygy gazanandan soň hem, täze döwlet XVIII-nji asyryň ahlyrynda birnäçe gezek daşky howplara sezewar boldy. Günbatar araçäkde amerikanlara duşmançylykly indeý taýpalary elmydam howp salýardy. Kanada

Dowamy 28-nji sahypada

HUKUKLAR BARADAKY BILL

I DÜZEDIŞ – Kongress dini döretmäge ýa-da erkin dini ynanyşlary gadagan etmäge, söz we metbugat azatlygyny çäklendirmäge, ýa-da halkyň öz arz-şikayatlaryny kanagatlandyrmak üçin parahat ýygynanyşyp, hökümete ýüzlenmesine degişli hiç hili kanun çykarmaly däldir.

II DÜZEDIŞ – Erkin döwletiň howpsuzlygyny goramak üçin berk düzgün-nyzamly polisiýa hökmany gerek bolayanda-da, halkyň ýarag götermek we saklamak hukugy bozulmaly däldir.

III DÜZEDIŞ – Hiç bir esger parahatçylyk ýa-da uruş wagty öý eýesiniň razylygy bolmasa onyň jaýynda ýaşamak üçin galmaga haky ýokdur, ýöne uruş wagtynda welin kanunda görkezilen tertipde rugsat berilýär.

IV DÜZEDIŞ – Halkyň şahsyýetiniň goralmaga bolan hukugy, ýaşajyş jaýy, kagyzlary we emläkleri hiç bir esassyz derňew, ýa-da tussag edilmeli däldir. Kasam ýa-da dabaraly söz berme bilen delilendirilen degerli esas bolmasa, hiç bir order berilmeli däldir, mundan başga-da derňew edilmeli ýeriň, ýa-da tussag edilýän adamyň ýa-da zadynyň orderde doly suratlandyrmasy bolmalydyr.

V DÜZEDIŞ – Jemgyýet üçin howply döwürde ýa-da uruş wagtynda hakyky gullukda bolan polisiýa, gury ýer ýa-da harby-deňiz güýçlerinde gozgalýan işlerden başga, Uly eminiň görkezmesi ýa-da aýratyn karary bolmasa, hiç kim ölüm jezasyna ýa-da başga dürli masgaraçylykly jogapkärçilige çekilmeli däldir; şol bir jenaýat üçin hiç kim ikinji gezek ölüm howpuna ýa-da syna zeper ýetirmezlik düzgüniniň bozulmagyna duçar bolmaly däldir; jenaýat işinde hiç kim öz-özünüň garşysyna şaýat bolmaga mejbur edilmeli däldir; kanun taýdan ýeterlikli derňewsiz hiç kimiň janyňa, azatlygyna ýa-da emläğine kast edilmeyär; adalatly öwezini doldurulmazdan hususy eýeçilik jemgyýetiň peýdasyna geçirilmeli däldir.

VI DÜZEDIŞ – Her bir jenaýata çekilýän adam, jenaýatyň bolan ýerindäki ştatyň ýa-da okrugyň kanun tarapyndan öňden bellenen adalatly, ýüzgörmezek oturmaşlarynyň gyssagly geçirilýän ýa-da köpçüligiň gatnaşmagyndaky suduna hukugy bardyr; jenaýata çekilýäniň günälemäniň asyl manysy we esaslary bilen tanyşmaga hukugy bardyr; onuň özüne garşy görkezme berýän şaýatlar bilen duşuşmaga, öz tarapyndan şaýatlary zor bilen çagyrmaga we özüni goramak üçin aklawjynyň kömegine hukuklary bardyr.

VII DÜZEDIŞ – Umumy kanunçylyga degişlilikde garalýan raýat işleriniň gymmaty 20 dollardan ýokary bolsa, oturmaşlaryň suda bolan hukugy galýar; oturmaşlaryň sereden hiç bir işini, umumy kanunçylyga degişli bolamasa, Birleşen Ştatlarynyň sudlarynyň hiç biri gaýtadan seredip bilmeýär.

VIII DÜZEDIŞ – Çenden aşa girew goýmalar ýa-da gereginden artyk jerimeler talap edilmeli däldir, şeýle-de zabun ýa-da adaty däl jezalar berilmeli däldir.

IX DÜZEDIŞ – Konstitusiyada görkezilen belli hukuklar halkda saklanyp galan beýleki hukuklary inkär etme ýa-da kemeltme manysynda düşündirilmeli däldir.

X DÜZEDIŞ – Birleşen Ştatlaryna şu Konstitusiyada berilmedik we aýry-äýry ştatlarda ulanylmasy gadagan edilmedik ygtyýarlyklar, ştatlaryň ýa-da halkyň garamagynda galýar.

1863-nji ýylda Awram Linkoln tarapyndan gol çekilen azat ediş Jarnamasynyň asyl nusgasy Kolumbiýa okrugynda, Waşingtonyň Milli arhiwinde saklanylýar we Graždanlyk urşunyň wakalaryny gaýtadan dikeltmäge borçly edilen bölümiň esgerleri tarapyndan goralýar.

GULÇULYGY ÝATYRMAK BARADAKY ÇEKIŞMELER

«Gulçulyk» sözi ABŞ-nyň Konstitusiyasynda getirilmese-de, şeýle meseläniň bardygyny barada gönümel bolmasa-da dokumentde garaz aýdylyar. Konstitusion wekilleri, her şatdan wekiller Palatasyna saýlanýan kongressmenleriň sany kesgitlenende gullaryň hakyky sanynyň başdan üçüsini göz önünde tutuljakdygyny kesgitli bellediler. Mundan başga-da Konstitusiyada, şatlaryň serhedini bozýan gaçgak gullaryň («hyzmatkärler we işgärler») eýelerine gaýtaryp berilmegi barada talap bardyr. Ol 1808-nji ýylda kesgitlenendir, ýöne ondan soň Kongres gul söwdasyny ýatyrp hem bilýärdi («häzirkiki şatlaryň haýsy olaryň göçürilmegini ýa-da getirilmegini gerek hasap edýän bolsa»).

Konwentde bu bölümleriň hersi barada güýçli çekişmeler bolup geçdi we hemmeleri kanagatlandyran ugur gutarnykly saýlanyldy. Hatda Aleksandr Gamilton ýaly gulçulyga garşy demirgazyk jemgyýetleriň wekilleri, şatlaryň arasynda düzedip bolmajak agzalalyklara getirjekdigine we has wajyp maksada gulluk etmegi, ýagny ýurtda berk hökümetiň gurnalmagyny kynlaşdyrjakdygyna salgylanyp, gulçulyk aradaky jedelleriň dowam etdirilmegine garşy çykyş etdiler. Ýalasaýgy goldap, gulçulygy ýigrenýän Jorj Waşington we Jeýms Medison ýaly Günortanyň görünikli wekilleri çykyş etdiler we birleşik döredilenden soň, ol öz-özünden ýitip gider diýip hasap etdiler.

Ýöne Konwentde çykyş edenleriň birnäçesi meselän ahlak tarapy barada janagyrly gürlediler. Gawernir Morris (Pensilwaniýa şatnyndan) gulçulyk barada «nejis düzgün, we onuň bar bolan şatlary hem nälet siňendir» diýip aýtdy. Ol ösüp-gülleýän we adama mynasyp durmuşy bagyş edýän sebitler bilen «gul-eýeçilikli şatlaryň garypçylygyny we ejirleriň» gapma-garşylygyny belledi.

Täsin gabat gelmelere görä, Konventiň mejlisiniň dowamynda gulçulyga garşy iň ýiti çykyşy, Jeffersonyň öz nesliniň iň akylyly wekili «hasaplaýan adamsy, ýagny Wirjiniýa şatnyň wekili Jorj Meýson etdi. Meýson, gulçulyk» ... adamlaryň häsiýetine örän erbet zyýan ýetirýär. Her gul eýesi doganda, ol eýýäm kiçijik eziji bolup dünýä inýär... Gulçulyk ylmyň we senagatyň ösmegine böwet bolýar. Garyp adamlaryň agyr işe gözi düşende, olarda zähmete bolan ýigrenç döreyär... Men... yurduň hökümetinde gul-eýeçiliginiň ösmeginiň önüni almaga doly häkiminiň bolmagyny wajyp hasap edýärin» diýip aýtdy.

Geljek ýyllarda-da gul eýeçiligini gadagan edijileriň hereketi şol bir delilleri peýdalanar we ahlak närazylygy duýgularyna ýykgyň ederler; ýöne şol pursatda-da gulçulyk aýratyn düşüňje we ahlak meselesi hökmünde bir gapdalda goýylypdy. Diňe Graždanlyk urşunyň (1861–1865 ýý.) heläkçiligi Birleşen Şatlarynda gulçulygy ýatyrdy we yurduň ösüşini doly jyns deňligini gazanmagyň kyn ýoluna gönükdirdi.

önküsi ýaly Beýik Britaniýa degişlidi we onuň gündogar welaýatlarynda Garaşsyzlyk urşy döwründe Britan täjine wepaly bolan, ar almaga hyjuwly garaşýan köp amerikan torileri ýyg-nanypdy. Kontinentiň orta günbatarynda ýerleşen ägirt uly Luizian çäklerinde fransuzlar agalyk edýärdi. Günortada Florida, Tehas we Meksika Ispaniýa degişlidi. Karip deňzinde ýewropa döwletleriniň üçüsiniň hem koloniýasy bardy we şol ýerlerden Amerikanyň kenarýakasyna hüjüm etmäge örän ýakyndy. Ýewropa ýurtlary birnäçe uruşlary başyndan geçirdi, olaryň bir uýj «Täze dünýäde» ýetýärdi.

Ilkinji ýyllarda Konstitusiýanyň «umumy goranyşy» üpjün etmekdäki maksady, Appalaçey daglarynyň aňyrsynda ýerleşýän çäkleri özleşdirmek we ýurduň şol böleginiň ýerli halky bolan amerikan indeý taýpalary bilen parahatçylyk ugrunda gepleşikler geçirmäge degişli boldy. Ýöne birnäçe ýyllar geçenden soň, 1812-nji ýylda Angliýa bilen uruş başlandy, ispanlar bilen Floridada çaknyşyklar boldy we 1846-njy ýylda Meksika bilen uruş turdy. Bularyň hemmesi harby güýjüň zerurdygyna ynandyrdy.

Amerikanyň ykdysady we syýasy güýjüniň ösmegi bilen onuň goranmak güýçleri hem ösdi. Konstitusiýa goranmak jogapkärçiligini hökümetiň kanun çykaryjy we ýerine ýetiriji pudaklaryna tabşyrýar, diňe Kongres uruş yglan edip we goranmak üçin pul goýberip bilýär. Prezident harby güýçleriniň baş serkerdesi bolup, ýurdy goramakda esasy jogapkärçiligi çekýär.

«... umumy abadançylyga ýardam etmek üçin»

Garaşsyzlyk urşunyň ahyrynda Birleşen Ştatlary agyr ykdysady kynçylyga sezewar boldy. Baýlyklar gutarypdy, karzlara bil baglamak kyndy, kagyz pul-laryň hümmeti gaçdy diýen ýalydy. Söwda we senagat işleritogtady diçen ýalydy, statlar we Konfederasiýa hökümeti bergä batdylar. Halkyň arasynda açlyk howpy döremedik hem bolsa, ykdysadyýetiň geljegi garanky görünýärdi.

Federal hökümetiň önünde duran wezipeleriň birinjisi ykdysadyýeti aýaga galdyrmakdy. Konstitusiýanyň birinji maddasynda: «Kongresiň Birlesen Ştatlarynyň umumy abadançylygyny üpjün etmek, ...we bergilerini üzmek üçin salgytlary, ...bellemäge we ýygnamaga hukugy bardyr» diýip aýdylýar.

Hökümetiň salgyt ýygnamak ygtyýarlylygy uruşda edilen bergileri üzmäge we milli puluň hümmetini dikeltmäge mümkinçilik berdi. Ýurduň maliýe syýasatyny alyp barmak üçin Maliýe kätibi we daşary gatnaşyklara ýolbaşçylyk eder ýaly Döwlet sekretary bel-lenildi. Şeýle-de ýurduň harby howpsuzlygyna jogap berer ýaly Goranmak kätibi we federal hökümetiniň baş kanunçysy hökmünde Ýustisiýa ministri bel-lenildi. Ýurduň giňelmegi we onuň ykdysadyýetiniň çylşyrymlaşmagy bilen baglylykda onyň ösüşiniganmak üçin ýerine ýetiriji hökümetiň gosmaça bölümlerini döretmek zerurlygy ýüze çykdy.

«...azatlygynyň eşretlerini özümüz we nesilimiz üçin berkitmek»

Täzeden döredilen amerikan res-publikasyny häsiýetlendirýän esasy sy-patlaryň biri şahsy azatlyga berilýän ünsdir. Köp amerikanlylar geçmişde syýasy we dini ejirlere duçar bolanlygy sebäpli, Täze dünýäde azatlygy sakla-mak hyjuwyndan dolydy. Konstitusiýany düzüjiler federal hökümetiniň we ştatlar hökümetleriniň ygtyýarlyklaryny çäk-

lendirmek arkaly ähli raýatlaryň hukuk-laryny goramak üçin federal hökümetine ygtyýarlyk bermekde seresaplylygy el-den bermändirler. Şol sebäpli hem ame-rikanlar ýurduň içinde halan ýerlerine gidip bilýärler, iş meselesinde, dini we syýasy garaýyşlarda özleri netije çykaryp bilýärler we hukuklary kemsidilýändir öýtseler, hukuklaryny goramak üçin suda ýüz tutup bilýärler. □